

عروض وقافیه

(رشته زبان و ادبیات فارسی)

دکتر سیروس شمیس

سرشناسه	:	شمیسا، سیروس، ۱۳۲۸-
عنوان و پدید آور	:	عروض و قافیه: (رشته زبان و ادبیات فارسی) / تألیف: سیروس شمیسا.
وضعیت ویراست	:	[ویراست ۲]
مشخصات نشر	:	تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۶.
مشخصات ظاهری	:	پازده، ۱۱۳ص: جدول.
فروست	:	دانشگاه پیام نور، رشته زبان و ادبیات فارسی: ۱۲۷۶: ۱۰۸/۱.
شابک	:	978-964-387-344-8
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
یادداشت	:	واژه نامه.
موضوع	:	آموزش از راه دور - ایران.
موضوع	:	عروض فارسی - آموزش برنامه ای.
موضوع	:	قافیه - آموزش برنامه ای.
شناسه افزوده	:	دانشگاه پیام نور.
رده بندی کنگره	:	۱۳۸۶ ۷۸۳ ش ۹ الف / I.C58۰۸
رده بندی دبیرس	:	۳۷۸/۱۷۵۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۱۰۵۴۲۵۶

دانشگاه پیام نور

عروض و قافیه

دکتر سیروس شمیسا

طراح آموزشی: دکتر داریوش نوروزی

حروفچینی و نمونه خوانی: مدیریت تولید مواد و تجهیزات آموزشی

طراح جلد: فرشته فلاحت دوست

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: انتشارات دانشگاه پیام نور

شمارگان: ۱۰۰۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول بهمن ۱۳۸۶

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۸۷-۳۴۴-۸

ISBN 978-964-387-344-8

کلیه حقوق برای دانشگاه پیام نور محفوظ است.

قیمت: ۷۵۰۰ ریال

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتابهای دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف به صورت درسنامه، آزمایشی، قطعی، متون آزمایشگاهی، فرادرسی و کمک درسی چاپ می شود. کتاب درسنامه (د) نخستین ثمره کوششهای علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصلهای مصوب تهیه می شود و پس از داوری علمی در گروههای آموزشی چاپ می شود. با تجدیدنظر صاحب اثر و دریافت بازخوردها و اصلاح کتاب درسنامه به صورت به صورت آزمایشی (آ) چاپ می شود. با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدید نظر می کند و کتاب به صورت قطعی (ق) چاپ می شود. در صورت ضرورت، در کتابهای چاپ قطعی نیز می تواند تجدیدنظرهای اساسی به عمل می آید.

متون آزمایشگاهی (م) متونی است که دانشجویان با استفاده از آن و راهنمایی مربیان کارهای عملی آزمایشگاهی را انجام می دهند. کتابهای فرادرسی (ف) و کمک درسی (ک) به منظور غنی تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه می شوند. کتابهای فرادرسی با تأیید معاونت پژوهشی و کتابهای کمک درسی با تأیید شورای انتشارات تهیه می شوند.

مدیریت تولید مواد و تجهیزات آموزشی

فهرست

هشت	مقدمه
یازده	راهنمای نشانه‌های کتاب
۱	بخش اول: عروض
۳	فصل اول. تعاریف و مقدمات
۳	تعریف عروض
۴	تعریف وزن
۴	کیفیت به وجود آمدن وزن عروضی
۵	مصوت‌ها و صامت‌ها
۶	هجا
۷	آوانویسی یا املائی عروضی
۷	واک یا واج
۸	هجای بلند و هجای کوتاه
۸	نکاتی در باب املائی عروضی
۱۱	فایده املائی عروضی
۱۲	تمرین ۱
۱۳	فصل دوم. تقطیع و وزن
۱۳	تقطیع
۱۴	ارکان
۱۵	جدول ارکان
۱۶	وزن
۱۷	تقطیع، رکن‌بندی، وزن
۱۸	مراحل دستیابی به وزن
۱۹	فهرست اوزان رایج
۲۴	تمرین ۲

۲۶	فصل سوم. فنون تقطیع
۲۶	فنون تقطیع
۲۷	قواعد
۳۱	ضرورات
۳۴	اختیارات
۳۹	تمرین ۳
۴۱	فصل چهارم. چند وزن خاص
۴۱	وزن رباعی
۴۳	وزن ترانه یا دوبیتی
۴۴	ذوبحرین
۴۵	وزن دوری
۴۷	وزن شعری
۴۹	تمرین ۴
۵۱	فصل پنجم. نامگذاری اوزان در عروض قدیم
۵۱	بحر
۵۲	سالم و مزاحف
۵۴	نامگذاری اوزان
۵۵	تمرین ۵
۵۵	تمرین ۶
۵۸	پاسخنامه تمرینات عروض
۶۵	بخش دوم: قافیه
۶۷	فصل اول. کلیات و تعاریف
۶۷	قافیه
۶۸	ردیف
۶۸	رؤی
۶۹	رؤی ساکن و رؤی متحرک
۷۰	هجاهای زبان فارسی
۷۱	کلمه قافیه و هجای قافیه
۷۲	تمرین ۱
۷۳	فصل دوم. کیفیت به وجود آمدن قافیه
۷۳	اساس قافیه
۸۰	قاعده قافیه
۸۰	تعریف قافیه
۸۱	تمرین ۲

۸۳	فصل سوم. اختیارات شاعری
۸۳	اختیارات شاعری
۸۴	۱. رَوی متحرک (قافیه موصوله)
۸۶	۲. قافیه ساختن دو کلمه همسان
۸۷	۳. همسان بودن هجای قافیه
۸۷	تمرین ۳
۸۹	فصل چهارم. عیوب قافیه
۹۰	۱. اکفا
۹۰	۲. اقوا
۹۱	۳. ایطا
۹۳	۴. شایگان
۹۳	۵. غُلُو
۹۴	۶. اختلاف حرف قید
۹۴	تمرین
۹۶	فصل پنجم. قافیه بدیعی
۹۶	۱. اعنات یا لزوم مالا یلزم
۹۷	۲. تجنیس
۹۸	۳. قافیه معموله
۱۰۰	تمرین ۵
۱۰۲	فصل ششم. اصطلاحات قافیه سنتی
۱۰۳	حروف و حرکات قافیه
۱۰۵	تمرین ۶
۱۰۶	فصل هفتم. چند مبحث در قافیه شعر کهن
۱۰۶	دال و ذال
۱۰۷	واو و یاء معروف و مجهول
۱۰۸	واو معدوله
۱۰۸	تمرین ۷
۱۱۰	پاسخنامه تمرینات قافیه

مقدمه

برای کسانی که با شعر فارسی سروکار دارند، عروض علمی آشناست و برای آنان که می‌خواهند در زمینه ادبیات تبحر و تخصصی یابند، آموزش عروض از واجبات است. شعر فارسی، کلامی آهنگین است و عروض علمی است که از آهنگ‌های متنوع شعر فارسی بحث می‌کند. کسی که عروض می‌داند، شعر فارسی را با آگاهی کامل و به درستی می‌خواند. با چراغ عروض ساختار درونی موسیقایی شعر را به وضوح می‌بیند. می‌داند که کدام وجه یا وجوه قرائت درست و کدام وجه غلط است، کجا باید همزه را بخواند یا حذف کند، کجا باید مکث کرد یا نکرد. چرا فلان صورت درست و فلان صورت غلط است، علت چیست؟ و اگر احیاناً خود ذوق شاعری داشته باشد، در ساختن شعر که یک قطعه کاملاً موسیقایی است، دانش و بینشی فراتر خواهد یافت. برای یک محقق ادبی که به کار تصحیح متون و دیوان شاعران کهن همت گماشته است، عروض ابزاری بس سودمند است. کدام وجه از نسخ موجود صحیح و یا اصح و کدام وجه غلط است؟ عروضدان در همه این زمینه‌ها با استدلال وارد می‌شود. و اما در حوزه زبان‌شناسی، چگونه می‌توان درباره زبان، مخصوصاً زبان آهنگین (شعر، نثر مسجع ...) سخن دقیق علمی گفت و عروض ندانست؟ آیا در زبان فارسی همزه وجود دارد یا ندارد، مصوت مرکب چطور؟ آیا می‌توان کلمه‌یی را با مصوت آغاز کرد؟ چرا بشکست (به حرکت اول و دوم) را گاهی بشکست (به سکون دوم) می‌خوانند؟ کدام ضبط و قرائت درست است؟ چرا؟ عروضدان با استدلال ریاضی‌وار قاطع می‌تواند در این گونه مسائل حکم کند. در این کتاب علم عروض با شیوه‌یی جدید ارائه شده است. مخصوصاً با توجه به

مفاهیم صامت و مصوت و هجا که در عروض سستی مطرح نبود، بسیاری از مطالب غامض عروض قدیم با نحوه‌ای جدید و آسان، بازنویسی شده است. اما همواره سعی بر این بوده است که با اشاره‌هایی، مخصوصاً در حواشی کتاب، ارتباط خود را با کتب قدیم عروضی حفظ کنیم. زیرا یک متخصص ادبیات، هرچند در زمینه‌های جدید علمی استاد باشد، باید بتواند از عهده فهم کتب کهن نیز برآید.

شیوه این کتاب به نحوی است که باید دقیقاً هر مطلبی آموخته شود تا مطلب بعدی فهمیده گردد. از این رو بعد از مطالعه هر فصل باید مطمئن شوید که مطالب آن را آموخته‌اید. در پایان هر فصل تمریناتی آمده است، برای حل تمرینات باید مدام به مطالب آن فصل رجوع کرد. یعنی تمرین بهانه‌ای است برای رجوع به مطالب متن، به نحوی که کم کم مراجعه به کتاب و پیدا کردن جای هر مطلب خاصی، عادی و طبیعی شود. پاسخ تمرینات در پایان بخش آمده است. تا از درست و غلط بودن جوابهای خود آگاه شوید.

هدف کلی این کتاب این است که مسأله وزن به‌طور طبیعی در ذهن دانشجوی رسوخ یابد و فنون آن ملکه ذهن شود. عروض درسی عملی است، با حفظ کردن سروکار ندارد. دانشجوی باید مدام شعر تقطیع کند تا آنکه خردک خردک ذهن او چنان آماده شود که به محض شنیدن بیتی و حتی مضراعی، وزن آن را دریابد. در فصل اول این کتاب به مفاهیم مقدماتی و کلی پرداخته شده است و از تعریف عروض و شناسایی صامت‌ها و مصوت‌ها، مفهوم هجا و شیوه آوانویسی سخن رفته است. در فصل دوم از تقطیع و وزن و جدول ارکان سخن رفته است. مهمترین فصل کتاب، فصل سوم است که در آن از فنون تقطیع بحث شده است. تقطیع مهمترین قسمت عروض است و کار اصلی دانشجوی عروض، آموختن فنون تقطیع است. و این مهم وقتی تحقق می‌یابد که مکرر در مکرر در تقطیع شعر به قواعد و ضرورات و اختیارات تقطیع و وزن مراجعه شود. و در عمل به نحو استدلالی، مطالب آن آموخته گردد و گرنه بدیهی است که اگر کسی همه قواعد و ضرورات و اختیارات را از حفظ داشته باشد اما نحوه کاربرد آنها را نفهمیده باشد، یعنی تمرین کافی نداشته باشد، هیچگاه از عهده تقطیع درست برنخواهد آمد.

بدین ترتیب فصل اول و دوم مقدمه‌یی برای فهم فصل سوم است و همین‌طور

فصل چهارم و پنجم فرعی بر فصل سوم است. در فصل چهارم از برخی از اوزان، از قبیل وزن رباعی و ترانه و شعر نو ... سخن رفته است. در فصل پنجم نامگذاری اوزان را که در عروض قدیم بسیار مهم و در عروض جدید بسیار کم اهمیت است بررسی کرده‌ایم.

اما علم قافیه: در بخش دوم این کتاب از علم قافیه با شیوه‌ای کاملاً تازه سخن رفته است. در اینجا نیز عمدتاً از مفاهیم صامت و مصوت و هجا استفاده شده است. قافیه در کتب سنتی علم بسیار پیچیده‌ای است، اما در این کتاب یک قاعده اساسی بیشتر ندارد که در فصل دوم مطرح شده است. فصل اول طبق معمول بیان مقدمات و کلیات است. در فصل سوم، از اختیارات و آزادیهایی که در ساختن قافیه مطرح است سخن رفته است و در فصل چهارم از قافیه‌هایی که در آنها عیب و نقصانی است. در فصل پنجم از قافیه‌هایی که جنبه هنری دارند سخن گفته‌ایم و در فصل ششم و هفتم برخی از مطالب سنتی قافیه با زبان علمی جدید بازنویسی شده است.

آموختن علم قافیه نیز برای کسانی که با زبان آهنگین یعنی شعر و نثر فنی سروکار دارند، ضروری است. شعر فارسی مقفی است و بدیهی است که باید از قافیه شناختی فنی داشت و هدف کلی این بخش کتاب تشخیص ساختمان آوانی قافیه در شعر فارسی است.

یک اهمیت علم قافیه این است که تلفظ دقیق کلمات را در طی زمان نشان می‌دهد و از این رو در بحثهای لغوی زبانشناسی کارآمد است. در علم قافیه نیز تمریناتی گنجانده شده است تا دانشجو در حل آنها مدام به مطالب کتاب مراجعه کند و به نحو طبیعی با فنون و قواعد قافیه مأنوس شود. پاسخ تمرینات در انتهای کتاب آمده است.

سیروس شمیسا

تهران، مرداد ۶۸